

ЎОЖ 82(100) (091); 821(100) (091) MFTAP17.09.09
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-3162.01>

Zaynabidin ABDİRASHİDOV

Doç. Dr., Ali Şir Neva'i Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent,
Özbekistan (abdirashidov@gmail.com) ORCID: 0000-0002-6869-4315

Mehmet Akif'in *Sırat-ı Müstakim* Dergisi ve Buhara'da Ceditçilik

Özet

Müslüman dünyasında yeni fikirler, islah, yenileşme ve diğer yeni eğilimler basın aracılığıyla yayıldı. Buhara'da Müslüman basını en azından 19. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında baş gösterdi. Hindistan ve Mısır'da yayınlanan *Hablulmatin*, *Chehrenema* gibi Farsça gazete ve dergiler, çoğunlukla Buhara'ya girdi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın Türkçe konuşan Müslüman basını arasında da yaygın hale gelmişti. Bu yayınlar arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*, Fatih Kerimî'nin *Vakit*, Mehmet Akif'in *Sıratı Müstakim* dergileri öne çıkmaktadır.

2. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan Türk basını, Türkistan Müslümanlarının sosyo-politik ve ekonomik durumuna daha fazla ilgi göstermeye başladı. Bu süreli yayınlar, politik yönlerine bağlı olarak, çoğu durumda, analitik olarak basılmış, bilgi niteliğinde materyalleri gözden geçirmiş ve yerel aydınlardan mektuplar almıştır.

Bu makale, esas olarak *Sıratı Müstakim* dergisinin Buhara aydınlarının siyasi, sosyal ve ideolojik inançları üzerindeki etkisini ve 1910'lu yıllarda Buhara başta olmak üzere Türkistan'da entelektüel değişim olasılığı üzerine etkisini analiz etmekte ve açıklamaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Buhara, yenileşme, islah, Türkiye, basın, mektup

Zaynabidin ABDİRASHİDOV

Assoc. Prof., Alisher Navo'i Tashkent State University Department of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan (abdirashidov@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-6869-4315

Mehmet Akif's Journal of *Sırat-ı Müstakim* and Jadidism in Bukhara

Abstract

In the Muslim world, new ideas, reforms, innovations and other new trends spread through the press. The Muslim press appeared in Bukhara at least in the mid-80s of the 19th century. Persian newspapers and magazines such as *Hablulmatin* and *Chehrenema* published in India and Egypt mostly entered Bukhara. In addition, at the same time the Turkic-speaking Muslim press of the Ottoman Empire and Russia also spread. Among these publications, İsmail Gaspıralı's *Tercüman*, Fatih Kerimî's *Vakit*, Mehmet Akif's *Sıratı Müstakim* are prominent.

The Turkish press that emerged after the Second Constitutional Revolution began to pay more attention to the socio-political and economic situation of the Muslims of Turkistan. These periodicals, depending on their political aspects, in most cases reviewed

printed analytically and informational material from different, mostly Russian newspapers and as well as printed received letters from Turkestan subscribers.

This article mainly analyzes and tries to explain the influence of *Sıratı Müstaqim* magazine on the political, social and ideological beliefs of Bukhara intellectuals and the possibility of intellectual change in Turkestan, especially in Bukhara in the early 1910s.

Keywords: Bukhara, Jaddidism, reform, Turkey, press, letter

Giriş

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı, Doğu'daki Müslüman ülkelerinin tarihinde bir dönüm noktası oldu. Müslümanlar gerçek konumlarını anlamaya ve siyasi ve entelektüel durgunluktan çıkış yollarını aramaya başladılar. Özellikle Müslüman toplumdaki entelektüel potansiyeli yok olmaya yüz tutmuştu ve buradan ancak akıllarda ve kalplerde gerçek bir devrim gerçekleştirilerek çıkılabilecekti.

Zamanın tüm Müslüman entelektüellerinin inandığı gibi cehalet, tüm Müslüman dünyasının siyasi krizinin ana nedeni haline geldi. Sonuç olarak, 20. yüzyılın başında Doğu'nun çoğu Batı'nın egemenliğine girdi. Bir zamanlar kendisini tüm Müslümanların hükümdarı olarak gören en güçlü imparatorluk olan Osmanlı Devleti, ülkeyi korumak için savaştı. Bir zamanlar yönetiminde olan geniş topraklar, Batı'nın büyük güçlerinin yardımıyla kendi özgürlüklerine kavuşarak bağımsızlıklarını ilan etti.

Türkistan toprakları Rus İmparatorluğu baskısından sonra, siyasi olarak yarı bağımsız Buhara ve Hive hanlıklarından oluştu. Hanlıklar, siyasi bağımsızlıklarını kaybetmelerine rağmen, Ruslarla imzalanan anlaşmalarına göre siyasal ve ekonomik bağımsızlıklarını korudu. Bu topraklardaki siyasi ve entelektüel eğilimlerin gelişimi, ancak 20. yüzyılın başında gerçek bir karakter kazandı. Tüm Doğu Müslümanları, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan belirli bir siyasi ve sosyal reform aşamasındaydı. 20. yüzyılın başında komşu İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son devrimci olaylar ve Rusya İmparatorluğu'ndaki siyasi olaylar, Türkistan bölgesinde siyasi düşüncenin gelişmesine belirli bir ivme kazandırdı. Bu olaylar aynı zamanda Türkistan Müslümanlarının kamusal yaşamındaki yenileme reformlarını da güçlendirdi.

20. yüzyılın başlarında Türkistan'da kök salan Müslüman yenileşme hareketi, Orta Asya'nın batı bölgesi üzerinde etkisi kalacak şekilde sosyal ve siyasi meselelerin yönünü belirledi. Bu etki özellikle yayıncılık, eğitim ve halkla ilişkiler alanlarında güçlüydü.

Dış Müslüman faktörü, özellikle süreli yayınların ortaya çıkışı Rus politikacıları endişelendiriyordu. Bu durumu, Orta Asya'daki Rus çıkarlarına yönelik birincil güvenlik tehdidi olarak kabul ettiler. Çeşitli yollarla elde edilen yabancı süreli yayınlar esas olarak Ceditler ve medrese öğrencileri

arasında dağıtıldı. Ayrıca muhafazakâr ulema tarafından kontrol edilen medrese, Rus siyasetçilerin görüşüne göre küçük sayıda olan Ceditlerden çok daha tehlikeliydi. Rus yetkilileri, medrese öğrencileri ve muhafazakâr ulemanın, Osmanlı Sultanı adına olası "İslamcılık" Türk propagandasının daha kararlı ve potansiyel dağıtıcıları olarak görüyordu.

Buhara'da Yeni Eğilimlerin Ana Etki Kaynakları

Müslüman dünyasındaki yeni fikirler, ıslah, Müslüman reformizmi ve diğer yeni eğilimler basın aracılığıyla yayıldı. Buhara'da Müslüman basını en azından 19. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında ortaya çıktı [1, s. 3]. Bu dönemde, Buhara din adamlarının gazeteyi şeriata aykırı bulması nedeniyle basın dar çevrelerde dağıtıldı.

Buhara'ya çoğunlukla Hindistan ve Mısır'da yayınlanan *Hablulmatin*, *Cehrenema* gibi Farsça gazete ve dergiler girdi. Ayrıca Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe konuşan Müslüman basını da yayıldı. Bu yayınlar arasında İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* [2, s. 110–126, 278–323], Fatih Kerimi'nin *Vakit* hem de Mehmet Akif'in *Sıratı Müstaqim* [3, s. 36-51] dergileri öne çıkmaktadır.

Aynî'nin de belirttiği gibi Buharalı gençler, söz konusu süreli yayınların ülkeye farklı yollardan girmesine rağmen, Tatar aydınlarının etkisi altında Tatar basınına okumaya ve abone olmaya başladı [4, s. 32]. 1905'e kadar Buhara'ya gelen tüm gazeteler, özellikle komşu İran'dan Buhara'ya giren Babiler hareketinin¹ takipçileri tarafından sadece dar çevrelerde okunuyordu. Aynî'ye göre, 1905'ten önce Buhara'da yalnızca beş veya altı yerel "ilerici" (terekkiperver) ve "reformcu" (ıslahatçı) vardı. Bunların en ünlüsü Boribay, Mirhan Parsazada, Qari Burhan ve Mirza Muhiddin Mansurzada'dır [4, s. 24–25]. Aynî ayrıca Buharalı ilericilerin komşu İran'daki anayasa devrimi haberlerini alınan gazeteler aracılığıyla takip ettiklerini bildirdi.

Bilindiği gibi, 19. yüzyılın sonunda İran ve Kafkasya'dan birkaç aydın İran'da siyasi reformlar için aktif olarak kampanya yapmaya başladı. Bu entelektüeller arasında oyun yazarı ve radikal din eleştirmeni Mirza Fathali Ahundzade (1812–1878), özgür düşünen ve sosyalist Mirza Agahan Kirmanî (1854–1896) ve yazar Abdürrehim Talibov (1831–1919) özellikle ayırt edildi. Bu aydınlar, temel olarak, İran Şahı'nın nüfuzunu ve gücünü ve İran'daki Avrupa hakimiyetini sınırlayan modern bir devlet sistemi için

¹ Babiler, Seyyid Muhammad Ali Şirazi'nin (1819–1850) 1844'te kurduğu bir dini hareketin takipçileridir. İran makamlarının zulmünden sonra Babiler, Buhara da dahil olmak üzere komşu ülkelere taşındı.

mücadele çağrısında bulundular [5, s. 25]. Tabii, bu politikacıların bu tür fikirleri, Buhara ilericilerinin yaşlı ve genç kuşağını güçlü bir şekilde etkiledi. Buhara ilericilerinin eski nesli, esas olarak Buhara'daki sosyo-politik reformların ilk destekçilerinden oluşuyordu. Bunlara Sadruddin Aynî, Hamid Hoca Mihrî, Ahmedcan Hamdî ve Mirza Abdülvahid Munzim dahildir. Abdür-rauf Fıtrat yeni nesil Buhara Ceditlerinin liderlerinden biriydi. Bunun kanıtı, yirminci yüzyılın ikinci on yılında Buhara'nın sosyo-politik sistemini sarsan eylemlerde görülebilir.

Ayrıca 1906 İran Anayasa Devrimi ve sonuçları da büyük bir etki yarattı ve Buharalı aydınların aydınlanmasında ana etki kaynaklarından biri haline geldi. Özellikle Buhara'da bu dönemde Zeynülâbidin Maragai'nin¹ *Sayahatname-i İbrahimbek* adlı eseri geniş çapta yayılmış ve ünlenmiştir [4, s. 39]. Maragai'nin yirminci yüzyılın başındaki bu eseri, sadece İranlılar için değil, aynı zamanda komşu devletlerin, özellikle Buhara'nın nüfusu için bir "ayna" işlevi gördü. *Sayahatname-i İbrahimbek*, Batı - "öteki" kültür ile karşılaştırıldığında İran kültürünün olumsuz bir resmini ortaya çıkardı [5, s. 25]. İran'da, *Sayahatname-i İbrahimbek*'i okuyanlar anayasanın ve Renovasyonist hareketin destekçileri olarak görülüyordu [6, s. 63]. Maragai'nin bu eseri despotizme karşı yazılmıştır ve Mirza Fathali Ahundzade'nin *Maktubat-i Kamaluddavla* eseri'nin bazı unsurlarını sürdürmüştür.

İslamî reformizmi teşvik eden ve Buhara'da çok sayıda gencin dikkatini çeken ana kaynaklardan biri de *Sırat-ı Müstakim* dergisidir. Dergi ağırlıklı olarak dini bir doğayla ilgili makaleler yanında ayrıca Müslüman felsefesi, bilimi, içtihadı, edebiyat, tarih, siyaset üzerine materyaller ve çeşitli Müslüman konularını kapsayan makaleler yayınladı. Hisao Komatsu'ya göre, derginin genel yayın yönetmeni ünlü şair Mehmet Akif (1873–1936), derginin sayfalarını tanınmış Osmanlı aydınları ile birlikte 1905 Rusya devriminden sonra Türkiye'ye göç eden Türkistan'daki Müslümanlara da açtı. Dergi, başta Tatar gazeteciler olmak üzere Rus Müslüman göçmenlere faaliyetleri için yeni bir ortam sağladı [7, s. 169–170]. Bu yazarlar, Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanların yaşamları ve çalışmaları hakkında, çeşitli konular hakkında yazılar yazdı. Buhara hayatını ve olaylarını anlatan makalelerin çoğu, Traiskli Ahmed Tacuddin, Nur

¹Zeynülâbidin Maragai (1837-1910) – öncü bir İranlı romancı ve sosyal reformcuydu. En çok *Sayahatname-i İbrahimbek* (1895) eseriyle tanınır. Bu eser, yirminci yüzyıl İran'ında roman yazımının gelişmesinde kritik öneme sahipti ve aynı zamanda önemli bir siyasi rol oynadı. Eser, İran'ın siyasi ve sosyal meselelerine yönelik bir eleştiriydi. İran'da geniş çapta okundu ve 1906 Anayasa Devrimi'ni yapan devrimcilerin ve reformcuların ilgisini çekti.

Alizade Giyasuddin Hüsnü gibi isimler ve *Muhabiri Mahsus* takma adlar altında yayınlandı [8, s. 167–176; 9, s. 552–565]. Bazen bu makalelerde anlatılan olaylar detaylar ve ayrıntılarla sunuluyor ki, bu da haberlerin Buhara'dan gönderildiğini varsaymamızı sağlıyor. Çünkü bu makalelerin yazarları *Muhabiri Mahsus* dışında İstanbul'da bulunuyordu. Dolayısıyla, Traiskli Ahmed Tacuddin imzalı *Zavallı Buhara* [10, s. 187–190] makalesinde, Buhara cedit okulu etrafındaki olaylar ayrıntılı olarak anlatılıyor, hatta bu olaylara katılanların sözlerine bile yer veriliyor. Bu olgu, makalelerin yazarlarının doğrudan Buhara'dan bilgi aldığını göstermektedir. Ancak, bu bilginin kaynağını belirtmediler.

Dergi 1909'da Buhara'da dağıtılmaya başlandı. En azından Buharadan gönderilen ilk mektup 15 Temmuz 1909'da derginin 66. sayısında yayımlandı [11, s. 221–222]. Dergi, 1909 sonbaharında Buhara'da cedit okulunun kapatılması ve Şii-Sünni çekişmesinin ardından Ocak 1910'da Buhara'nın sosyo-politik yaşamı hakkında çok sayıda analitik makalenin yayımlanmasıyla Buhara halkı arasında özellikle popüler oldu [12, s. 266–268; 13, s. 74; 14, s. 228–230].

Türk Etkisi ve Türkistan'ın Çarlık Polisi

Yirminci yüzyılın başında, Rus Çarlık hükümeti, komşu ülkelerdeki siyasi güçlerin "mayalanması" sonucunda kendi "yabancıları" için endişe duymaya başladı. Emniyet Müdürlüğü özel dairesi yetkililerine göre, Türkistan'da böyle bir siyasi güç, İslamcılık temelinde oluşturulmuş ve Türkiye tarafından yönetilen birleşik bir Müslüman devleti yaratmanın peşindedir. Rus yetkililerin vizyonuna göre bu fikir, ilkokul ve medreselerin yanı sıra çeşitli Müslüman topluluklar, yayınevleri ve basın aracılığıyla yayıldı. Bu nedenle, başta devlet karşıtı bir formülasyon olmak üzere çeşitli yorumlara sahip yerel yönetimler, Müslüman gazetelerini, cemiyetlerini kapatmaya çalışmış ve mümkün olan her şekilde faaliyetlerini sınırlandırmıştır.

Türkistan İlçe Güvenlik Dairesi Başkanı, 9 Aralık 1910 tarihinde Türkistan Genel Valisi'ne gönderdiği ve Buhara Hanlığı'ndaki mevcut durumu irdeleyen muhtırasında, Buhara nüfusunun son yıllarda bir yandan Emir hükümetinin devrilmesi için kampanya yürüten genç Buharalılardan oluşan bir parti ve diğer yandan Türkiye ve Afganistan'da ivme kazanmış "güçlü pan-İslamizm hareketi" tarafından bir baskıya maruz kaldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, pan-İslamizm tehdidinden bahsederken, Türkiye'den yayılan İslamcılık propagandasının, Buhara'daki Müslüman nüfusu giderek Türkiye ve Afganistan'a çektiğini yazıyor.

Söz konusu muhtırada aynı zamanda “Konstantinopolis Eğitim Cemiyeti'nin bazı Türk temsilcileri” hakkında ayrıntılı bilgi vardır. Görünüşe göre bu, 1909'un sonunda İstanbul'da kurulan *Buhara Tamimi Maarif Camiat-i Hayriyesi* [11]¹, Rus polis yetkilileri tarafından Türkistan ve Buhara gençlerine pan-İslamcı eğitim vermeyi amaçlayan bir toplum olarak değerlendirildi [16, s. 282]. Türkistan Bölge Güvenlik Dairesi başkanına göre, Rus ve Çin Türkistanını ziyaret eden Türk elçilerinin çok özel bir görevi var: Pan-İslamizm fikirlerini ve tüm Müslümanların yenilenmiş bir Türkiye bayrağı altında yeniden birleşmesi fikrini duyurmak [17].

Sözü edilen İstanbul'daki Buhara Derneği, nizamnamesinde belirtildiği gibi, Türkistan'da, özellikle Buhara'da bilgiyi yaymak ve okullar açmak için oluşturuldu. Dernek kendine herhangi bir siyasi hedef belirlemedi ve bölgede herhangi bir siyasi gücü desteklemedi. Ancak bu toplumun himayesinde okuyan öğrenciler, mezun olduktan sonra dernek liderliğinin göndereceği yere gitmek zorunda kaldılar. Öğrenci buna karşı çıkarsa, eğitimin tüm masraflarını derneğe iade etmesi gerekiyordu [15, s. 6–7]. Derneğin amacına bakıldığında, İstanbul'un merkez teşkilatı tarafından kontrol edilecek böyle bir entelektüel ve elit tabakanın Türkistan'da yaratılmasının peşinde olduğu varsayılabilir. Polis Departmanını endişelendiren budur. Ainî'nin yazdığı gibi, Buhara'nın muhafazakar din adamları da bu eylem tarzını kullandı. Hayır kurumlarının devlet karşıtı politikalar yürüten ve teşvik eden siyasi toplumlar olduğuna dair hem de ilericiler Türk gazetelerini okuyor ve Türk siyasilerle gizli bağlantıları var gibi söylentiler yayıyorlardı [18, s. 36–37].

Buhara ve Türk basını

Yirminci yüzyılın başında Türkistan'da, genel valiliğin resmi basını olan *Türkistan Vilayeti'nin Gazeti*'nin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu, İran Hindistan, Mısır ve Avrupa'da yayımlanan yaygın Türkçe ve Farsça gazeteleri de görebiliyoruz [19, s. 49]. Bu gazetelerin yayılması, bir yandan Rus ve yerel yönetimler tarafından kurulan posta sistemi, diğer yandan diğer ülkelerden basını yanlarında getiren çok sayıda hacı, tüccar tarafından kolaylaştırıldı. Bürokratik aygıt sansürü değişmez bir hak olarak görse de, bu, ithal edilen yayınların tamamen yasaklanmasına kadar uzanmadı.

¹ Bu Dernek *Nizamname*'si yıllar içinde kısaltmalarla Rusça, Fransızca ve İngilizce'ye çevrildi [20, s. 133-135; 21, s. 194-196; 22, s. 286-288; 23, s. 255-258]. *Nizamname*'nin aslı ve tıpkı İngilizce'ye çevrilmiş tam hali, 2001 yılında Timur Kocaoğlu tarafından yayımlandı [24, s. 467-483].

Türkiye'deki 2. Meşrutiyet Devrimi İttihat ve Terakki Partisi'nin hakimiyeti ele almasını sağladı. Bu dönemde İstanbul'da, İslami reformizmi, tüm Müslümanların Osmanlı Sultanı'nın himayesinde birliğini teşvik eden birçok süreli yayın birbiri ardına çıktı. Türk basını, dünyadaki tüm Müslümanları birleştirmeye layık İslam dünyasının tek savunucusu olarak kabul edilen Osmanlı devleti için kampanya yürüttü. Bu fikrin temel anlamı, tüm Müslümanlara sunulan Osmanlı özgürlüğü, İslam özgürlüğü, daha doğrusu İslam birliği (vahdatun islamiyatun) idi [25, s. 350].

Abdürreşid İbrahim'e göre Pan-Turanizm veya Pan-Türkizm, Pan-İslamcılığın temel ilkesidir. Onun yazdığı gibi, Pan-Turanizm'in Pan-İslamcılıktan hiçbir farkı yoktur. Panturanizm, Müslüman dünyasının birliği çerçevesinde geçici bir hücre rolü oynar ve pan-İslamcılığın başlangıcıdır. Ayrıca Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Sultanı'nı bütün birleşik Müslüman dünyasının başına koyar. Ona göre İstanbul Türkçesinin (dilinin) sadeleştirilmiş hâli ve bu dilin tüm Türk halklarında ortak olarak benimsenmesi Müslüman birliğinin temel ilkesidir [26, s. 17–20; 27, s. 57–58]. Öyle sloganlarla yeni Türk basını kısa sürede sadece Türkiye'de değil, yurtdışında da çok sayıda abone çekti.

Ancak bu patlama uzun sürmedi ve 1912'den itibaren Türkistan konusu Türk yayınlarının gündeminden çıkarıldı. Buna, muhtemelen, Balkanlar'da başlayan savaşın patlak vermesi sebep olmuştur.

Çoğu durumda, gazete editörleri muhbirlerinin veya güvenlik nedeniyle mektup gönderen yazarların adlarını sakladılar. Buhara'dan *Sırat-i Müstakim*'e gelen mektup 12 saygıdeğer kişi tarafından imzalandı, ancak yayın kurulu isimlerini yayınlamamayı tercih etti [13, s. 74]. Buhara'nın saygıdeğer kişilerin imzaladığı bu mektupta, Müslüman basının Rusya'dan Orta Asya'ya geldiği belirtiliyor. Buhara'nın az sayılı gazete okuru temelde Bahçesaray'dan *Tercüman* ve Orenburg'dan *Vakit* aldı. Ancak son zamanlarda mektupta da belirtildiği gibi Buhara halkı *Sırat-i Müstakim* gazetesini imzalayıp okumaya başladılar ve böylece Buharalı gençler dünya görüşlerini genişletme fırsatı buldular. Yazarlara göre Buharalılar yavaş yavaş dikkatlerini basına çevirmeye başlıyordu. Ayrıca gençler basını okumaya başladıkları için sevinçlerini gizlemiyorlardı. Bu mesaj, gazetenin Buhara'daki dağıtımının ve bu yayınların ana alıcılarının daha sonra ilerici düşünen nüfus katmanının ana gücü haline gelen genç nesil olması açısından önemlidir. Bu durum, başta medrese öğrencileri olmak üzere gençlerin, Ahmed Tacuddin'in bahsettiği "kuzey rüzgarını" [10, s. 187–190] fark etmeye ve hissetmeye başladığını gösteriyor.

Gazetenin Buhara'daki kendi muhabirinden alınan mektupta, Buhara'nın entelektüel ortamında daha iyi bir değişimden de bahsediliyor.

Mektupta özellikle Buhara gençliğinin dünya görüşünün Türk basınının, özellikle de *Sırat-i Müstakim* gazetesinin etkisiyle büyük ölçüde değiştiği belirtiliyor. Mektubun yazarına göre bu gazete kısa sürede şehrin nüfusu arasında önemli bir yer tutmayı başardı ve insanların manevi eğitimini olumlu yönde etkilemeye başladı [28, s. 74–75]. Görüldüğü gibi, gazetenin İslamcı yönü ve içinde basılan her türlü pan-İslamcı içerik, yeni canlanan Buhara'nın kalbini anında kazanmayı başardı.

Türkiye'den gelen vizyona göre Türkistan'ın eğitim kurumlarının ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayan aydınların yanı sıra onların yetiştirilmesinde, Müslümanların zekasının ve entelektüel eğilimlerinin gelişmesindeki rolü de ihmal edilmektedir. Alimjan al-İdrisi'ye göre, ilk ve yüksek öğrenim bağlantısından oluşan bu eğitim kurumları, çoğunlukla aşağı ve en önemlisi ahlaki açıdan şımarık genç nesli eğitiyor. Alimcan al-İdrisi'ye göre Türk ulema ve bilim adamları durumu düzeltmeye yardımcı olabilirdi. Bunu yapmak için, onlara periyodik olarak mektuplar göndererek öğretim ve yetiştirme yönteminde reform yapma yollarını açıklamaları gerekir [29, s. 111–112].

Cedidler ve Kadimciler arasındaki mücadeleyi tartışan Ahmed Tacuddin, Rus misyonerlerin lideri (muhtemelen Nikolay Ilinski'yi kastediyordu) “ulema gerçek amellerimize en çok yakışan şey. Her şeyden önce onları elimize almalı ve gençlere karşı uyarılmalıyız” dediğinde çok haklı olduğunu yazıyor. Ona göre bu misyoner gençlik hakkında akıl yürütürken çok haklıydı. Çünkü geleceğimizin umudu ve desteği onlar. Rus İmparatorluğu'nun iç bölgelerindeki yeni ve muhafazakar fikirlerin mücadelesini analiz eden Ahmed Tacuddin, Buhara'nın entelektüel hayatından çok olumsuz söz ediyordu. Şiddetli polemikler ve milletin geleceğini koruma mücadelesi varken Buhara'da mutlak bir sessizlik olduğunu, herkesin cehaletin insafına kaldığını yazıyordu. Zaman zaman camiye gidip “saygıdeğer emirlerinin dünyanın tek hükümdarı olması” için dua ederler ve yine karanlık odalarına dönerek afyon içmenin tadını çıkarırlar. Ayrıca Alimcan al-İdrisi gibi, Buhara medreselerinin durumunu analiz ediyor ve gençliğin, milletin geleceğinin yararsız yorumlarla gündeme getirilmesinden çok pişmanlık duyuyor gençlik, milletin geleceği anlamsız yorumlarla gündeme getirilir ve bu, kendi takdirine göre hareket eden kötülüğün ve sınırsızlığın artmasını önemli ölçüde etkiler [10, s. 187–188]. Ayrıca Tacuddin'e göre Alam Giyas Mahdum, çok sayıda kişinin huzurunda şunları söylemiş: “Yeni üsül haramdır. Çünkü okumayı ve yazmayı öğrenmek Kuran'ın çalışılmasına katkıda bulunur, ancak aynı zamanda gazete okumanın da bir yoludur. Bu da Emirimizin işlerini tartışmanın yollarını gösterecek. Emirimizin eylemlerini tartışmak, insanları

Kuran'ı doğru okumaktan mahrum bırakmaktan daha büyük bir günah olacağı için, bu tür okuma ve yazma çalışmalarını yasaklamak doğru bir karar olacaktır". Yazar şu soruyu sorar: Eğer böyle bir kişi bu sözleri söylerse, o zaman diğer cahil insanlardan ne beklenebilir? Ahmed Tacuddin, muhakemesinin sonunda, Buhara'nın yüksek rütbeli bir memurunun bu tür adaletsizliğinin, İran şahının ve Türk padişahının istenmeyen eylemlerini bile aştığını yazıyor. Dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar tarafından kötü sayılanlar bile, "amellerimizi tartışmamak için insanlar Kuran okumasın" demeye kendi içlerinde cesaret bulamadılar" [10, s. 187].

Ahmed Tacuddin'e göre Buhara şu anda aldatıcı soytarıların ve rüşvetçi bireylerin elinde. Buhara bir kötülük yatağına dönüştü. Buna rağmen Ahmed Tacuddin, "kuzeyden esen" umut rüzgârının yakında yolundaki her şeyi uçuracağını savunuyor. Aynı zamanda yazara göre insanlar, yirminci yüzyılda onları kurtaracak, özgür bırakacak ve onlara onurlu bir varoluş sağlayacak aydınlanma olduğunu anlayacaklardır. Ahmed Tacuddin'e göre bu, herhangi bir devrim gibi sessizce geçmeyecek ve çok gürültü çıkaracak gerçek bir devrim olacak. Yazar, Buhara'daki yeni üsül okulu etrafındaki olaylardan bahsederken, bunun kanunsuzluğu alaşağı edecek devrimin tam da habercisi olduğunu ve Buhara halkının müftü damulla İkrâm gibi kişilerin önderliğinde ilerlemeye doğru gideceğini iddia ediyor. Tacuddin'e göre "Kuzey Rüzgarı", nüfusun bir bölümünü cehalet uykusundan çekip Buhara'nın gerçek konumunu gösterdi [10, s. 189].

Strat-i Müstakim'in Buhara'daki siyasi eğilimlere bakışı

Buhara'daki yeni üsül okulunun kapanmasıyla ilgili olaylar, Türk yayınlarında da en çok tartışılan konu haline geldi ve Buhara'nın entelektüel hayatının analizinin temelini attı. Buhara'dan gönderilen mektuplar, olayların gidişatını detaylı bir şekilde ortaya koydu. Yazar, bu mektuplardan birinde Kadı Kelan ile okulun ana muhalifleri Buhara Reisi ile Müftü Muhammed Razzak ve Alam Gıyasuddin arasındaki konuşmanın ayrıntılarını veriyor. Bu sohbette Kadı Kelan, mevcut okulun kapatılmasının ardından Buhara ulemasının dünyadaki tüm Müslümanların lanetiyle karşılaştığını itiraf etti. Buhara Reisi, Kadı Kelana'nın bu sözlerine cevaben, İstanbul'daki Buhara Takyası Şeyhi saygılı Abdülmecid Efendi'ye İstanbul okullarında okutulan kitapların gönderilmesi talebiyle bir mektup gönderdiğini söyledi. Bu kitapları ellerine aldıktan sonra Buhara müftüleri tarafından kontrol edilecek ve şeriata aykırı bir şey bulurlarsa reddedilecekler. Rais, her şey yolunda giderse bir okul açacağına ve bu kitapların okullarda çalışılmasına izin vereceğine söz verdi [12, s. 266–288].

Sırat-i Müstakim'in bu habere yaptığı yorumda Buhara Reisi'nin sözlerine öfkelerini gizlemiyor ve Buhara müftülerinin bu kadar cehalet ve muhafazakarlığının dünyadaki tüm Müslümanları hayrete düşürdüğünü yazıyor: “Buhara müftülerinin İstanbul okullarındaki ders kitaplarının şeriat normlarına uygunluğunu kontrol etmesi şaşırtıcı. Bu sözlerin Buhara Reisine ait olduğunu düşünürsek, bunu bir hakaret ve Müslüman Halifelikinin merkezine saygısızlık olarak kabul ederiz. Hangi Buhara müftülerinin ders kitaplarına bakacak kadar çok bilgisi var? Bu, onlar için Buhara medreselerinde incelenen saçma değildir” [12, s. 268].

Okul çevresindeki olaylardan bahseden Gıyasuddin Hüsnü de büyük Timur'un torunlarının eski ihtişamlarının restorasyonuna geri döndüklerine dair duygularını gizlemiyor [14, s. 228–230].

Türk basınında yayınlanan ve Türkistan'daki, özellikle Buhara'daki siyasi ve entelektüel eğilimleri analiz eden makale veya mektupların büyük bir kısmı, Sünniler ve Şii'ler arasındaki kanlı olayların yanı sıra Buhara'daki okul meselesini de kapsıyor. Buhara'dan alınan mektupların bir kısmı kendi muhabirleri adına yayımlandı. Maalesef bu muhabirlerin isimlerini bilmiyoruz. Bu mektuplarda muhabirler, Buhara'daki ayaklanmaların detaylı ayrıntılarını ve bu olayların bazı önemli sosyo-politik ve sosyal sonuçlarını verdiler. Dolayısıyla bu mektuplardan birinde Sünni-Şii çatışmalarının bastırılmasının ardından Rusya'dan Buhara'ya iki komisyonun geldiği belirtiliyor. Her iki komisyon da Buhara Hanlığı'nın tüm nüfusunun kayıt altına alınmasıyla meşguldü. Yazarın belirttiği gibi, bu komisyonların personeli en uzak ve küçük köyleri bile göz ardı etmedi. Buna ek olarak, komisyonlar vergilendirme konularını ele aldı ve tüm kayıt defterlerini yeniden yazdı ve ayrıca tüm yerel yetkililer ve arazi sahipleri ile kişisel olarak görüştü. Yazarın mesajından, ikinci komisyon başkanının esas olarak dini kararlarla (fetva) ve Şeriatın modern eğilimler karşısındaki tutumuyla ilgilendiği öğrenilebilir. Komisyon başkanı Kuşbegi aracılığıyla Müftü İkrâm'ı yerine davet etti, ancak Müftü bu görüşmeyi reddetti. Daha sonra kendisi Müftü İkrâm'ın evini ziyaret etti ve sorularına ayrıntılı cevaplar aldı [30, s. 29–30].

Nur Alizade Hüsnü'ye göre, 1910'un başındaki kanlı olaylar Şii Perslerin Buhara'daki tüm kilit hükümet görevlerini işgal etmelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, Buhara nüfusunun çoğunluğunun Türkçe konuşmasına rağmen, Farsça'nın Şii'ler-Perslerin etkisi altında Buhara'nın resmi dili haline geldiği için onları kınıyor [25, s. 351]. Bu görüş aynı zamanda Troiskli Ahmed Tacuddin tarafından da paylaşılıyor [31, s. 43–46]. Dahası, Gıyasuddin Hüsnü Şii'leri Buhara'nın bağımsızlığını ve devletini kaybetmekle suçluyor. Ona göre Emir Muzaffar'ı savaş alanını terk

etmeye ve Rus ordusundan teslim olmayı kabul etmeye ikna edenler Buhara ordusunun Şii komutanlarıydı. Bu konudaki düşüncelerini sürdüren Gıyasuddin Hüsnü, tarihle ilgili tüm kaynakların Buhara ordusunun Rus topunun ilk darbelerini zar zor duyarak savaş alanını terk ettiğini yazdığından bahs ediyor. Ona göre yazılan bu tarih yalan söylüyor ve sadece Buhara ordusunu yöneten Şiiler böyle olaylardan suçlu. Ayrıca Hüsnü'nün inancına göre Şiiler Ruslarla entrikaları olmasaydı, Buhara'nın görkemli ordusu savaş alanını terk edemezdi [25, s. 350–352]. Yine de Rusların Şiilere çok güvendikleri ve Buhara'daki bazı eylemlerini onlarla koordine ettikleri söylenebilir. Böylece, Ocak 1910'da Buhara'da Şiilerle Sünniler arasında yaşanan kanlı olaylardan ve Eylül 1911'deki ayaklanmalardan sonra Ruslar "Rusya'ya sadık tek halk olan Şiilerin yardımına" yöneldi. Ve onların yardımları ile "yine can riskiyle, Buhara şehrine en az bir alt rütbe getirmeden her şey sakinleşti" [32, s. 101].

Buhara'da Şiiler ve Sünniler arasında yaşanan kanlı olaylarla ilgili *Sırat-i Müstakim* muhabirinden bir başka mektubta, bu konuda çok sayıda sahte mesajın yayıldığını ve olayların gerçek bir hikâyesini ve akışını sunmaya karar verdiğini bildiriyor. Aynı zamanda, muhabirin iddia ettiği gibi, olayların gidişatının doğruluğunu çeşitli şekillerde kontrol ediyor ve günlük kroniği ayrıntılı olarak anlatmaya çalışıyor [33, s. 382–384]. Mesajın bu küçük detayı, Buhara'da gazeteciliğin ne kadar hızlı geliştiğini gösteriyor. Ayrıca bundan yola çıkarak Buhara'da milli habercilikte ilk kez gazetecilik soruşturma yönteminin uygulandığını söyleyebiliriz.

Bu mektup, önceden bilinmeyen ayrıntıları ve bu kanlı olayların temel nedenlerini sağlar. Mektubun yazarına göre, yetkililerin yönetimdeki dar görüşlülük ve sayısız hatası, davanın böyle bir sonucuna yol açtı. Ona göre Buhara'nın Sünnileri her zaman kendilerini güvensiz hissettiler, çünkü tüm kilit hükümet makamları her zaman Şiiler tarafından yapıldı. Ayrıca devlet hazinesinden gelen paranın çoğu Meşhed takyasının bakımı için harcandı. Ancak yazara göre, bu olayların ortaya çıkmasının ana nedenlerinden biri, yabancı bankalardaki Şii yetkililerin hesaplarına büyük miktarlarda para yatırımleridir. Yazara göre, olaylar başlamadan önce Kuşbegi adına 50 bin lira bir İngiliz bankasına yatırılmıştır [33, s. 384]. Ayrıca yazar, ayaklanmaların nedenlerine ilişkin ön soruşturmalara atıfta bulunarak, dini temelli isyanların doğası gereği siyasi hale geldiğini savunuyor. Mektubun yazarı, 1.300 Rus askeri ve 12 topun Buhara'ya girişi ve şehirdeki yerini analiz ederek bu sonuca vardığını söyleyebiliriz. Ayrıca yazar bu görüşüne, isyanların başladığını önceden bilen Kuşbegi'nin Buhara'nın tüm Şii nüfusuna ateşli silahlar sağladığına dair netleşen haberi de ekler.

Nur Alizade Hüsni'ye göre İslam, ne Sünni ne de Şiilik tarafından paylaşılmıyor. Tüm Müslümanları bir araya getiren tek bir Allah'a inanmak ve bu birliği bozmaya yönelik her türlü girişim, Buhara'da olduğu gibi, Müslüman din adamlarının ve ilahiyatçıların eylemsizliğinin bir sonucudur. Hüsni, vicdan özgürlüğüne ilişkin yönetişimin silah zoruyla değil, bilimsel ve kamusal yollarla uygulanması gerektiğine inanıyor [14, s. 229]. Ona göre Buhara hükümdarı, toplumdaki güç dengesini yeniden sağlamalı, hatta Şiilerin yüksek mevkilere atanmasını dışlamalı. Hüsni'ye göre bu, Müslümanlar arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmaya hizmet edecek. Çünkü toplumun gelişmesi ve ilerlemesi ile devletliğin korunması arasındaki ilişki ve vatanseverlik her zaman saygı duyulması gereken yadsınamaz bir ilişkidir [14, s. 228]. Hüsni'ye göre Buhara hükümetinin derhal çözmesi gereken ikinci önemli sorun, halk arasındaki hoşgörüsüzlüğü ortadan kaldırmak. Buhara toplumunda hoşgörüsüzlük, tek bir toplumun parçalara bölünmesi, hükümetin yanlış politikasının doğrudan bir sonucudur. Kişisel zenginleşme veya etki alanlarını güçlendirmek için hükümet yetkilileri, dini düşmanlığı kışkırttı ve hatta bunun için yüzlerce yurttaşın hayatını feda etti. Bu insanlar devletin ve milletin geleceğini düşünme eğiliminde değiller. Nur Alizade Hüsni başka taraftan yaşanan olaylardan Buhara medresesini sorumlu tutuyor. Medrese, manevi açıdan birkaç yüzyıl boyunca Buhara'da yaşayan farklı inançlara sahip insanları birleştirmek için herhangi bir eylemde bulunmadı. Hüsni, muhakemesinin sonunda, bu tür hatalar nedeniyle yeryüzünden kaç büyük devletin kaybolduğunu yazıyor. Buhara aklına gelmezse ve ilerleme yolunu tutmazsa, o zaman yakında bu devletlerin kaderini geçecektir. Batı, sömürgeleştirilmiş halklara kendi ahlaklarını aşılama için misyonerler yetiştirmek için muazzam kaynaklar ve çaba harcıyor. Batı, dini yayma kisvesi altında çok farklı şeyler yapıyor. Yazara göre Osmanlı devleti bile Müslüman toplumunun bölünmesini engellemek için hiçbir adım atmıyor [14, s. 228–230].

Buhara Emiri ve Türk basını

Sırat-i Müstakim gazetesinin yayın kurulu, Buhara Emiri Abdülahad'ın ölümü vesilesiyle yazdığı bir makalede, kendi görüşüne bağlı olarak, hükümdarlığı sırasında gerçekleştirdiği tüm önemli reformları listeliyor – bunlar işkencenin kaldırılması ve yeraltı zindanları kapatılması, reformdan geçirilmiş bir okulun açılması (rus-tuzem okul anlamına gelir), ticaretin gelişmesi, St. Petersburg camiinin ve Hicaz demiryolunun inşası için hayırsever paranın aktarılması. Ayrıca makalede belirtildiği gibi,

Emirin iradesi olsaydı, o zaman bir toplum reformu da yapabilirdi [34, s. 314].

Sırat-i Müstakim ve Taarufi Müslimin Türk kamuoyunu Buhara Emirinin ölüm haberini görmezden gelmekle eleştirdi. Makalelerde belirtildiği gibi, Monako'nun bir prensi veya hatta küçük bir Avrupa ülkesinden başka bir önemli kişi ölürse, Türk basını bu haberi en üstte seslendirecek ve gazete sayfaları makaleler, bu kişilerin biyografileri ve portreleri ile dolu olacaktı. Ancak Müslüman'ın ölümü ve hatta Türk hükümdarının tavrı üç satırlık bir telgraf mesajıyla sınırlıydı [34, s. 314].

Abdürreşid İbrahim de Buhara Emirinin ölüm haberine İstanbul kamuoyunun “sessizliğinden” pişmanlığını ifade ediyor ve İstanbul'un entelektüel çevrelerinde dolaşan soruya çok olumsuz yanıt veriyor: “Abdülahad onu güzel sözlerle anmak için Müslümanlar lehine ne yaptı?” İbrahim'e göre bu soruyu soran kişi önce kendisinin Müslümanlar için yaptıklarını düşünmelidir. Dahası, Batı'nın izlediği dünya siyasetini analiz eden Abdürreşid İbrahim, bir İslamcı bakış açısıyla görüşünü böyle ifade ediyor: Hristiyanlığın tüm insanlığa düşmanlığı ve Rus topları sadece Buhara Emirine değil, Müslüman hükümdarların hiçbirine en az bir şeyi gerçekleştirme fırsat vermedi [35, s. 65–66].

Sonuç

Yukarıdakilere dayanarak, Türk basınının Türkistan, özellikle Buhara Müslümanlarının entelektüel anlayışının yanı sıra, esas olarak siyasi işler ve bu siyasi eğilimin gelişimi ile ilgilendiği sonucuna varabiliriz. Türk yayınlarındaki siyasi olayların ve entelektüel eğilim konularının analizi Buhara ile sınırlı olması, Türk okuyucunun Türkistan'daki olayların gidişatını daha detaylı incelemesine ve anlamasına izin vermedi.

Analitik ve derleme materyallerinin genel görünümü, Türk süreli yayınlarının Türkistan'daki siyasi ve entelektüel eğilimlerin gelişimine ilişkin genel eğiliminin, İslamcılık için geçici bir ikamede olan Türkçülük ideolojisinden geldiği sonucuna varmamızı sağlar.

Buhara'da Şiiler ve Sünniler arasında yaşanan isyanların kapsamı çerçevesinde yapılan analitik materyaller, esas olarak Buhara Emirinin siyasi miyopluğunu ortaya çıkarmayı amaçlıyordu. Bu olaylar, Müslüman din adamları ve ilahiyatçıların eylemsizliğinin bir sonucu olarak yorumlandı. Ayrıca vicdan özgürlüğüne ilişkin yönetim İstanbul görüşüne göre silah zoruyla değil, bilimsel ve kamusal yollarla gerçekleştirilmelidir. Bu, en azından Müslümanlar arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırmaya hizmet etmesi gereken Buhara toplumundaki güç dengesini yeniden sağlamaktan ibarettir.

Rus yetkililer, Türkiye'den ve komşu Afganistan'dan kaynaklanan ve bölgedeki diğer güçlerin eline geçebilecek "pan-İslamizmin etkisi" konusunda şiddetle endişelidiler.

İstanbul'dan gelen görüşe göre Türkistan'daki entelektüel akım, değersiz bir eğitime konu olmuş, güçsüzlüğü ve cehaleti her yere yaymış ve en önemlisi topluma kendi bağımsızlık duygusunu aşılabilme yeteneğini tamamen yitirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı kamuoyu, Türkistan'daki böylesine sefil bir durumu düzeltmeye ancak teorik olarak, periyodik olarak talimatlar göndererek yardım etmeye hazır olduğunu ifade etti. Bu eğilim, Ahmed Tacuddin'in iç Rusya'daki Tatar toplumunu kişileştiren "kuzey rüzgarı" hakkında yazdığı zaman açıkça görülüyor. Ayrıca Osmanlılar, bizzat Buhara'da ortadan kaldırmayı önerdikleri Türkistan ulemasına karşı hoşgörüsüzlük gösteriyorlar ve kendilerine yöneltilen eleştiriyi Müslüman halifeliğinin merkezine bir hakaret ve saygısızlık olarak görmeyi tercih ediyorlar.

Kaynakça

1. Dindarov, Qasim. "Buhara'dan mektub", Tercüman, Sayı. 36: 1884. s. 3.
2. Abdirashidov, Zaynabidin. Ismail Gasprinskiy i Turkestan v nachale 19-go veka: sviazi – otnosheniye – vliyanie, Tashkent: Akademnashr. 2011.
3. Volker, Adam. Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien, Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Peter Lang. 2002.
4. 'Aynī, Şadr al-Dīn. Buhara inqilābining [sic] ta'rihī (Shimada Shizuo, Sharifa Tosheva (eds.), NIHU Program Islamic Area Studies TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 2010.
5. Afary, Janet. The Iranian Constitutional Revolution, 1906 – 1911. Grassroots Democracy, Social Democracy, & the Origins of Feminism, New York: Columbia University Press. 1996.
6. Muctahidi, Mahdi. Rijal-i Azerbaycan dar asr-i maşrutiyat, Tebriz. 1327.
7. Komatsu, Hisao. "Bukhara and Istanbul: A Consideration about the Background of the Munāzara", Kitapta: Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao (eds). Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries), London, New York, and Bahrain: Kegan Paul. 2001. ss. 167-180.
8. Kanlıdere, Ahmet. "Türk Basınında Türkistanlı Ceditçilerin Kültürel Faaliyetleri 1910-1914", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt 1. 2014. ss. 167-176.
9. Kanlıdere, Ahmet. "Sırât-ı müstakîm Dergisini Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri (1909-1911)", Kitapta: VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. 30 Eylül – 04 Ekim 2013. Bildiri Kitabı – IV, İstanbul. 2014. ss. 552-565.
10. Troiskli, Ahmed Tacuddin. "Zavallı Buhara", Sırât-ı Müstakim, Sayı. 64: 1325. ss. 187-190.
11. Bukharî, S.M. "Buhara'da şeriat namına irtikab olan cinayet", Sırât-ı Müstakim, Sayı. 66: 1325. ss. 221-222.

12. "Buhara'dan mektub", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 69: 1325. ss. 266-268.
13. "Buhara'dan mektub", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 82: 1325. s. 74.
14. Hüsnü, Nur Alizade (1325). "Buhara'da sunniler, şiiler", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 74: 1325. ss. 350-352.
15. Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi'nin Nizamname ve Hatt-ı Hereketidir. Tarih-i tesisî 11 Şevval 1327. Merkezi: Der-i Seadet Vezirhan, İstanbul. 1327.
16. Rasy i narody. Sovremennye etnicheskie i rasovye problem, Yezhegodnik. Vyp. 32, Moskva. 2006.
17. Dokladnaya zapiska ob ugroze vozniknoveniya revolyutsionnoy situatsii v Bukhare v svete aktivnosti turetskikh i afganskikh agentov v Khanstve (usl.). TSGA RUz, f. I-2, op. 31, d. 726/19.
18. Ayni, Sadridin. Tarih-i inqilob-i Buxoro, Dushanbe: Adib. 1987.
19. Vakhidov, Kh. Prosvetitelskaya ideologiya v Turkestane, Tashkent: Uzbekistan. 1979.
20. Arsharuni, A., Gabidullin, Kh. Ocherki panislamizma i pantyurkizma v Rossii, Moskva. 1931.
21. d'Encausse, Hélène Carrère. Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia (Comparative studies on Muslim societies), University of California Press. 1988.
22. d'Encausse, Hélène Carrère. Réforme et révolution chez les musulmans de l'empire russe, Paris: Libraire Armand Colin. 1966.
23. Boltaboev, Hamidulla. Fitrat va jadidchilik, Toshkent. 2007.
24. Kocaoğlu, Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924), SOTA. – Haarlem. 2001
25. Hüsnü, Nur Alizade Giyasuddin (1326). "Buhara'ya dair", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 74: 1326. ss. 228-230.
26. İbrahim, Abdürreşid. "Panturanizm", Taaruf-i Müslimin, Sayı. 1/2: 1328. ss. 17-20.
27. İbrahim, Abdürreşid (1328). "Yine "Panturanizm" yaki "Akvam-i Türk'un birleşmesi", Taaruf-i Müslimin. Sayı. 1/5: 1328. ss. 57-58.
28. Buhara muhabir-i mahsusımızdan. Sırat-ı Müstakim, Sayı. 82: 1325. ss. 74-75.
29. Sibiriyalı, Alimcan al-Idrisî. "Buhara'da tahsil" Sırat-ı Müstakim, Sayı. 59: 1325. ss.111-112.
30. Buhara muhbirlarımızdan. "Buhara hali tehlikede", Ta'aruf-i Müslimîn, Sayı. 1/2: 1328. ss. 29-30.
31. Troiskli, Ahmed Tacuddin. "Bedbeht hükümdar, zavallı Buhara", Taaruf-i Müslimin, Sayı. 1/3: 1328. ss. 43-46.
32. Kotyukova, T.V. Turkestan v imperskoy politike Rossii: Monografiya v dokumentakh, Moskva: Kuchkovo pole. 2016.
33. Buhara muhabir-i mahsusımızdan. "Buhara vaka-yı alimesi", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 76: 1325. ss. 382-384.
34. "Buhara ahvalı", Sırat-ı Müstakim, Sayı. 123: 1326. ss. 314-315.
35. İbrahim, Abdürreşid. "Buhara Emiri Abdülahadhan hazretlerinin vefatı munasebetile" Taaruf-i Müslimin, Sayı. 2/29: 1329. ss. 65-66.

Андатпа

XX ғ. басында мұсылман әлемінде жаңа идеялар, реформалар, жаңалықтар тағы да басқа тың ағымдар баспасөз арқылы тарады. Мұсылман баспасөзі XIX ғ. 80-жылдарының ортасында Бұхарада пайда болды. Негізінен Үндістан мен Мысырда шығатын «Хаблулматин», «Чехренама» сияқты парсы тіліндегі газет-журналдар Бұхараға да келген. Сонымен қатар осы кезде Осман империясы мен Ресейдің түрік тілді мұсылман баспасөздері де тарады. Бұл басылымдардың арасында Исмаил Гаспринскийдің «Тәржиман», Фатих Каримидің «Вақит» және Мехмет Акифтің «Сирати Мустақим» журналдары ерекше көзге түсті.

II Конституциялық революциядан кейін пайда болған түрік баспасөзі Түркістан мұсылмандарының қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайына үлкен мән бере бастады. Бұл мерзімді басылымдар өздерінің саяси аспектілеріне қарай негізінен Ресейлік газеттерден алынған аналитикалық-ақпараттық материалдарды талдап, Түркістандық жазылушылардың еңбектерінен алынған әртүрлі материалдарды жариялады.

Бұл мақалада «Сирати Мустақим» журналының Бұхара зиялыларының саяси-әлеуметтік және идеологиялық сенімдеріне ықпалы мен Түркістанда 1910 ж. басында Бұхарада жүзеге келген интеллектуалдық өзгерістер талданып, түсіндірілген.

Кілт сөздер: Бұхара, жаңа идеялар, реформа, Түркия, баспасөз, хат
(З. Абдирашидов. Мехмет Акифтің «Сирати Мустақим» атты журналы және Бұхарада жәдидшілдік)

Аннотация

В начале XX века в мусульманском мире идеи, реформы, инновации и другие новые тенденции распространялись через прессу. Мусульманская пресса появилась в Бухаре как минимум в середине 80-х годов XIX века. В основном, персоязычные газеты и журналы, такие как «Хаблулматин» и «Чехренама», издаваемые в Индии и Египте, попадали в Бухару. Кроме того, одновременно с этим, распространилась тюркоязычная мусульманская пресса Османской империи и России. Среди этих публикаций выделяются «Терджиман» Исмаила Гаспринского, «Вақыт» Фатиха Карими и «Сирати Мустақим» Мехмета Акифа.

Турецкая пресса, появившаяся после Второй конституционной революции, стала уделять большое внимание социально-политическому и экономическому положению мусульман Туркестана. Эти периодические издания, в зависимости от их политических аспектов, в большинстве случаев анализировали аналитические и информационные материалы из различных, в основном из российских, газет, а также печатали различного рода материалы, полученные от туркестанских подписчиков.

В этой статье, в основном, анализируется влияние журнала «Сирати Мустақим» на политические, социальные и идеологические убеждения бухарской интеллигенции и возможные интеллектуальные изменения в Туркестане, особенно в Бухаре в начале 1910-х годов.

Ключевые слова: Бухара, новые идеи, реформа, Турция, пресса, письмо
(З. Абдирашидов. Журнал «Сирати Мустақим» Мехмета Акифа и джадидизм в Бухаре)